NIFTAKAR

Kitba ta' Mary Chetcuti

Niftakar kelli sitt snin meta smajt għall-ewwel darba l-kelma gwerra.

Kien Ġunju tal-1940, ommi qajmet lil ħija l-kbir u lili biex nieħdu t-te qabel nilbsu għall-iskola. Ħin minnhom, ftit wara s-sebgħa ta' filgħodu, ħabbat il-bieb. Ommi tħassbet min seta' kien daqsekk kmieni.

Lanqas laħqet fetħet il-bieb kollu li oħtha, iz-zija Ġużeppa, deffset rasha 'l ġewwa u mfixkla qaltilha, "Libbes it-tfal u ejja għandna għax faqqgħet il-gwerra!"

Ommi konfuża saqsietha, "Mela dan l-isparar li qed nisma' mhux tal-manuvri?"

Oħtha weġbitha, "Manuvri sabiħ! Dawk bombi tat-Taljani, Marì!"

L-imsejkna ommi qabadha paniku kbir; libbsitna bl-għaġla u qajmet liż-żewġ ħuti ż-żgħar nett, ġrejna għal għand nannti fi Triq Balbi u lkoll kemm aħna dħalna niskennu taħt it-taraġ. Dakinhar ma ġara xejn imma ma mornix skola. L-għada morna l-iskola bħas-soltu għax kollox baqa' normali; jew hekk konna mingħalina.

Xi jumejn wara, waqt li konna għand in-nanna daqqet is-sirena u rġajna dħalna niġru taħt it-taraġ. Għall-ewwel skiet perfett, imma ħin minnhom il-bini theżżeż bina filwaqt li nstemgħat splużjoni. Twerwirna. Reġgħet waqgħet il-ħemda u mad-daqq tas-sirena għat-tieni darba, li jfisser il-periklu għadda, ħriġna mal-kbar fit-triq fejn bdiet tiġri l-kelma li ntlaqat bini fil-Ħamrun. Niftakarhom jgħidu li mietet mara u kien hemm xi korruti. Ħija l-kbir u jiena ħarisna inkwetati lejn xulxin bla ma' tniffisna.

Il-biża' bdiet dieħla u tinfirex bħal imxija. In-nies tat-triq tagħna bdew joħorġu minn djarhom u jġorru dak kollu li kellhom u li seta' jinġarr biex marru jgħixu ma'qrabathom 'il barra mill-Marsa. Kien sar perikoluż wisq tgħix daqsekk viċin tal-Port il-Kbir. F'temp ta' ftit ġimgħat it-triq tbattlet u siktet qisha ċimiterju.

Sadanittant ħut ommi, li kienu 'l biċċa kbira ġuvintur, iddeċidew li jħaffru xelter fil-bitħa daqsiex tan-nanna. Sakemm tlesta x-xogħol fuq ix-xelter, lilna t-tfal m'ommi, ħutha l-bniet u n-nanna, dabbrulna rasna lejn is-Siġġiewi u qattajna erba' xhur ngħixu ġo kamra ċkejkna mikrija, basta 'l bogħod mill-ħbit tal-għadu.

Kemm domna s-Siġġiewi, Patri Pawlin, Kapuċċin refuġjat bħalna, għamel l-ewwel tqarbina lil ħija l-kbir Tommy. Meta ommi spjegatlu li ħija kien wasal għall-praċett, serrħilha rasha li ħija ma kienx sa jitlifha l-ewwel tqarbina.

Qalilha biex l-għada tieħu lil Tommy magħha għall-quddiesa tas-sebgħa ta' filgħodu, li kien imissu jqaddes hu. Hekk għamlet ommi u qabel beda t-tqarbin sejjaħ lil ħija biex jiġi quddiem l-altar, qarbnu qabel kulħadd u l-praċett kien lest.

Kif tlesta x-xelter inżilna lura l-Marsa. Issa konna rasna mistrieħa li l-bombi ta' Mussolini ma setgħux jilħquna. Kultant, għalkemm mhux ta' spiss, kienet iddoqq is-sirena u niġru għal ġo fih. F'attakk minnhom, intlaqat mezzanin fit-triq tagħna fejn kienet toqgħod xebba ta' 27 sena jisimha Karmena. It-terran ta' taħtu ġġarraf ukoll u Karmena u x-xiħa li kienet toqgħod taħtha mietu t-tnejn.

Min jaf kemm 'il darba daqqet is-sirena waqt il-ħin tal-iskola u kont naħrab niġri mill-klassi biex nistaħba fix-xelter tan-nanna għax ma kienx bogħod mill-iskola. Qatt ma ridt ninżel fix-xelter li kien tħaffer apposta ħdejn l-iskola.

L-iskola għalqet u ma reġgħetx fetħet meta l-bumbardamenti bdew isiru minn ajruplani Ġermaniżi. L-attakki ta' dawn kienu spissi u aggressivi.

Hawnhekk il-gwerra daħlet f'fażi oħra. Bdiet tieħu x-xejra ta' ħmar il-lejl li tixtieq tistenbaħ minnu imma ma jirnexxilekx. Għalkemm kont għadni tifla u nirraġuna bħat-tfal xorta waħda niftakarni nhewden li jiena u ħuti u ommi nistgħu mmutu mirdumin bħall-imsejkna Karmena.

Bejn baraxx u ieħor beda jiġġarraf ħafna bini f'salt u għaldaqstant ix-xenarju ġewwa l-Marsa kien dejjem jinbidel. L-iskola nbidlet fi kwartieri tal-ARP (Air Raid Precaution); dawn kienu nies kuraġġużi li jagħtu l-ewwel għajnuna u jilqgħu familji fil-bini tal-iskola li jkunu tilfu darhom sakemm isibu fejn idabbru rashom.

Wara kull ħbit beda dejjem jiżdied is-serbut ta' familji niżlin fid-direzzjoni tal-iskola. Il-voluntiera tal-ARP kienu jaħdmu bla nifs biex jaqilgħu l-korruti minn qalb it-tiġrif u jiġru

bihom lejn l-iskola ħalli jdewwuhom kif jistgħu. Dawk l-iktar gravi kienu jibagħtuhom l-Isptar Ċentrali fil-Furjana.

Niftakar il-kbar isemmu l-*curfew*; kelma oħra ġdida għalina t-tfal u naħseb anki għall-kbar. Ħadd ma kien jista' jirfes mill-bieb 'il barra waqt attakk mill-ajru.

Ta' min isemmi wkoll li minħabba l-*curfew*, il-quddiesa tal-Milied ta' nofsillejl kellha bilfors issir kmieni wara nofsinhar biex sakemm jidlam kulħadd ikun miġbur f'daru jew fix-xelter jekk jinqala' ħbit.

Barra minn hekk, meta jidlam ħadd ma kien jista' jħalli mqar l-iċken feles ta' dawl jidher minn barra.

Darba minnhom, waqt li ommi kienet qed taqlibilna l-ikel instema' leħen ta' raġel jgħajjat minn barra, "Itfu dak id-dawl! Itfu dak id-dawl!"

L-imsejkna ommi tgerfxet, tfiet tiġri l-lampa tal-pitrolju li b'aljenazzjoni kienet insiet mixgħula, u komplejna nieklu fi dlam ċappa. Kienu pulizija u kellhom ordni jisparaw tir ta' twissija jekk isibu reżistenza!

Matul dan iż-żmien ikrah missieri kien isuq trakkijiet tal-militar mgħobbijin provvisti ta' balal għall-fortizzi u l-postazzjonijiet madwar Malta kollha fejn kienu armati l-kanuni Bofors, għad-difiża ta'gżiritna. Ma nqabadx bil-lieva għax kien qabeż it-tletin sena, imma minflok inkiteb bħala xufier pajżan mal-militar malli sar jaf li riedu rġiel bil-liċenzja tas-sewqan fuq vetturi goffi. Aħna qajla konna narawh għax kien jaħdem lejl u nhar minn Ħadd sa Ħadd. Ommi kienet qed tfendi waħedha b'erbat itfal f'dak il-pandemonju kollu.

Il-gwerra bdiet ittawwal u kollox beda jiskarsa. Ġie rrazzjonat ix-xiri tal-ikel kollu. Il-pitrolju għall-ispiritieri u lampi ried jinxtara bil-kupuni. Jekk tiġi bżonn biċċa drapp biex tlibbisna, ommi riedet tuża kupuni oħrajn apposta.

Jiena niftakarni żaqqi dejjem tgorr bil-ġuħ għax il-porzjonijiet tar-razzjon kienu ftit wisq. Biex ittaffilna naqra mill-ġuħ ommi kienet tagħtina bott te mdardar bil-ħalib magħqud qabel norqdu.

Uliedi daħqu l-ewwel darba li semgħuha din. Ħasbu li kont qed nivvintaha għax ma ridux jieklu l-minestra bnina li sajjartilhom.

Bil-paċenzja kollha qgħadt nispjegalhom kemm konna tfal imxennqin minn kollox, "Tidħqu għax ma tafux x'jiġifieri l-ġuħ, uliedi!"

Meta l-għafsa tal-ġuħ bdiet tinħass iktar infetħet il-Victory Kitchen. Konna ningħataw platt bi ftit ħaxix u għaġin jgħumu fil-misħun (suppost minestra) jew fażola u ftit sardin; il-platt konna inlaqqtuh.

Malajr tgħallimnieha tafx it-taqbila li kienu jkantawlhom lill-ħaddiema tal-Victory Kitchen u erħilna nkantawha b'ħanxra daqsiex:

"Minestra u għaġin,
Fażola u sardin,
Tal-Victory Kitchen!"

Ix-xita ta' bombi jsaffru fuq rasna ma waqfux; il-kbar kienu jgħidu "niżlin il-perlini!" L-attakki mill-ajru bdew isiru f'xulxin ħafna u t-twerwir kompla jikber meta ajruplani Stuka, Messerschmitt u Junker 88 kienu jgħoddsu mis-smewwiet għal isfel, itiru xkanati mal-bjut u jbattlu bombi u munizzjon fuq min jiġi jkun sultan.

Lanqas temmen, kien hemm min kien miġnun biżżejjed u jissogra jitla' fuq il-bejt jarahom! Imma, ma tantx damu, ta!

Smajna taqbila oħra u ta' tfal li konna malajr tgħallimnieha; kienet tgħid xi ħaġa hekk:

"Kif kont nilbes il-piġama daqq ir-rejd,
Jien tlajt niġri niġri niġri fuq il-bejt,
Il-kanuni jisparaw, l-ajruplani jiddajvjaw,
Juppi ja ja, juppi, juppi, ja."

F'Ġunju tal-1941 kien imiss lili biex nagħmel l-ewwel tqarbina. Qatt ma ninsieh dak il-jum. Ommi libbsitni kif setgħet għal din l-okkażjoni u bagħtitni għal għonq it-triq lejn il-knisja. Sewwa sew kif kienet sa tibda 'l-quddiesa, daqqet is-sirena u l-patrijiet niżżluna niġru f'xelter maġenb il-knisja.

Spiċċajna sal-għekiesi fl-ilma. Meta reġgħet daqqet is-sirena tellgħuna lura fil-knisja, qaddsu quddiesa malajr malajr, qarbnuna u parpruna niġru lejn id-dar. Il-praċett tiegħi kien lest ukoll.

Fis-sajf tal-istess sena sar ħbit li dam aktar mis-soltu.

Sintendi, aħna konna mgezzin fix-xelter għand in-nanna, kulħadd iżebbeġ ir-rużarju. Il-bombi bdew jinstemgħu viċin ħafna u l-art ma waqfitx titriegħed taħt saqajna. Missieri inzerta kien frank u meta għadda kollox kien l-ewwel wieħed li ħareġ mix-xelter biex bħal ħaddieħor imur jara fejn intlaqat. Wara ftit ġie lura u b'diqa kbira qalilna li l-Ġermaniżi kienu kinsu kważi l-bini kollu tat-triq tagħna; id-dar tagħna kienet laqqtitha wkoll.

Niftakarni qbadt nibki u ngħid, "Issa ma għandniex dar!"

Ommi, bid-dmugħ f'għajnejha staqsiet lil missieri, "Issa x'sa nagħmlu Spir?"

Missieri weġibha, "Ma tantx hemm x'tagħmel, Marì. Immorru naraw x'nistgħu insalvaw minn qalb it-tifrik qabel jinsteraq kollox u niġu b'xejn."

Ġbarna li stajna u għamilna tmien xhur sħaħ norqdu kollha f'kamra waħda għand in-nanna sakemm sid il-kera rranġa kif seta' s-soqfa u ħsarat oħra.

Il-gwerra kompliet u intant daħlet is-sena 1942. Attakki f'xulxin, bombi niżlin u nies jintradmu taħt djarhom 'l hemm u 'l hawn; kienet qisha l-aħħar tad-dinja. L-iskarsezza tal-ikel kompliet tagħfas fuqna filwaqt li bdiet tiġri x-xniegħa li l-Victory Kitchen kienet sa tagħlaq dalwaqt għax nixfet mill-ħażna. Il-ġuħ u qtigħ il-qalb bdew iħallu l-marki tagħhom fuq wiċċ kulħadd; konna qbadna n-niżla u bdejna noqorbu lejn il-qiegħ.

Daħal is-sajf u s-sitwazzjoni marret għall-agħar; issa bdiet dieħla id-disperazzjoni. Darba f'Awwissu daqqet is-sirena u ġrejna lejn ix-xelter. Li niftakar sew kienet il-ħemda kbira li kien hemm fuq rasna. Ma bdejniex nisimgħu tisfir ta' bombi niżlin.

Il-ħin beda għaddej ġmielu imma madwarna kien hemm biss skiet li jtarrax. Bdejna naħsbu li nsew idoqqu r-*raiders pass*. Sigħat wara, il-kbar iddeċidew li noħorġu mix-xelter. Ħriġna mid-dar u rajna folol ta' nies jiġru lejn ix-xatt.

Bdiet tinxtered il-kelma li dieħel vapur mimli proviżjon għal Malta. Iz-zijiet marru mal-folla u aħna bqajna fuq l-għatba tad-dar tan-nanna, inħarsu kkonfonduti ma nafux x'qed jiġri.

Wara ftit tal-ħin bdew telgħin nies lura mix-xatt jgħajtu ferħanin li daħal vapur mimli ikel. Dlonk, bdew idoqqu l-qniepen tal-knisja filwaqt li kbar u żgħar irħewla jiġru mat-toroq maħkumin minn ewforija kbira jħabbtu fuq landi u bottijiet.

Wara, ħalli għalihom liz-zijieti, li kienu kollha jaħdmu x-xatt, jirrakkuntaw b'liema ħeffa ħattew il-merkanzija minn fuq il-vapuri mfarrkin li rnexxielhom jidħlu fil-Port il-Kbir wara l-baraxx bombi li qalgħu sakemm waslu Malta.

Il-ħatt kollu kien sar taħt għajnejn is-suldati Ingliżi biex ma jsirx serq ta' merkanzija. Barra minhekk, ried jinħatt kollox malajr minħabba l-biża' ta'attakki imminenti mill-ajru.

Kien jum ta' fidwa kbira li refgħana minn xagħarna li ħabat ukoll nhar il-festa tat-tlugħ is-sema ta' Sidtna Marija; mhux ta' xejn baqa' jissejjaħ il-konvoj ta' Santa Marija.

Bis-saħħa tal-konvoj ħadna r-ruħ għax il-familji Maltin reġgħu bdew jingħataw razzjon ta' dqiq, zokkor, trab tal-krema u saħansitra ċikkulata; xi ħaġa li aħna t-tfal iġġennina fuqha.

Xhur wara l-konvoj, l-attakki tal-Ġermaniżi naqsu ħafna minn fuq Malta u l-iskola reġgħet fetħet. Irritornajna fuq il-bankijiet tal-klassi biex inkomplu mnejn konna ħallejna sentejn qabel.

Kien bidu mgerfex ħafna. Tista' taħseb, miegħi fil-klassi kelli tfal anki ħames snin ikbar minni. Uniformijiet ma kellniex u konna nilbsu fardal abjad jinqafel imsallab fuq wara.

Il-ħin tal-iskola kellu jinqasam fi tnejn - bl-ewwel grupp jattendu mit-tmienja sal-għaxra ta' filgħodu biex wara jidħol għall-lezzjonijiet min tqiegħed fit-tieni grupp, jiġifieri mill-għaxra sa nofsinhar.

Konna numerużi wisq u ma kienx hemm soluzzjoni oħra. Terġa' u tgħid, kellhom iwaqqfu aktar klassijiet fi djar privati u fil-kunvent tas-sorijiet għax l-iskola tal-gvern waħedha ma setgħetx tlaħħaq daqskemm kien hemm tfal.

Ta' moħħ ir-riħ li konna, kif nispiċċaw mill-iskola nerħulha bil-ġirja nilagħbu fuq il-munzelli ta' terrapien tal-bini mġarraf. Nitmiegħku fit-trab u qatt ma għaddielna minn moħħna kemm seta' kien imniġġes dak it-trab.

Il-mard ma naqasx lanqas għax kuljum konna nisimgħu bi tfal bħalna li f'daqqa waħda mardu bil-poljo u scabies, biex insemmi l-iktar komuni. Konna nisimgħu bi tfal bħalna li filli kienu l-iskola magħna u filli mietu malajr b'xi mikrobu tal-imsaren.

Il-gwerra kienet għadha għaddejja, għalkemm kif konna nisimgħu lill-kbar jgħidu, resqet iktar lejn Sqallija u l-Italja. F'dan il-perjodu ġew ftit mumenti sbieħ għalina meta z-ziju Pawl sab jikri post żgħir faċċata tal-baħar fil-Qaliet ta' San Ġiljan.

Konna nitilgħu m'ommi minn sbieħ il-Bambin, bix-xarabank jew karozzin, u nqattgħu jumejn naqbżu u ngħumu minn xħin jisbaħ sa ma jaqbad jidlam. Noħorġu mill-ilma biss biex nieklu biċċa ħobż bil-ħatfa u lura bil-ġirja ġol-baħar nilagħbu u nissaraw.

Madankollu, il-biża' ta' ħbit mill-ajru baqa' magħna. Meta darba daqqet is-sirena, tlajna niġru mill-baħar qisna rajna x-xjaten u ġrejna għasra kif konna lejn xelter fil-qrib.

Filgħodu, qabel l-għawma konna mmorru nisimgħu quddiesa fi knisja żgħira. Naħseb li din kienet binja temporanja għas-suldati stazzjonati fin-naħat tax-xagħri fuq wara tal-Palazz ta' Spinola, imma ma niftakarx sew fejn.

Darba minnhom, kif ħija ż-żgħir Ġużi u jiena ħriġna mill-knisja, sejħilna suldat Ingliż li kien ikun għassa viċin din il-knisja. Għall-ewwel inħsadna u kkonfondejna jekk inkellmuhx jew le, imma reġa' għamlilna sinjal biex nersqu lejh u morna naraw x'ried.

Is-suldat ġab xi ħaġa mill-gabbana fejn kien għassa u ressaqha lejna biex noħduha. Kienet blokka mdaqqsa taċ-ċikkulata u bott ħelu tal-frott. Irringrazzjajnieh u ġrejna ferħanin nuru 'l ommi x'konna qlajna. Għadni sal-lum intiegħem it-tjubija ta' dak il-ħelu fil-forom u togħmiet ta' frott differenti.

Kelli 11–il sena meta finalment ġiet fi tmiemha l-gwerra. Kien jum sabiħ kif taf tagħmel ir-rebbiegħa Maltija meta ġriet l-aħbar. Il-qniepen tal-Knejjes qabdu jdoqqu u ma waqfux. In-nies ħarġu minn djarhom, kulħadd jiġri mat-toroq f'telfa ta' ferħ u b'għajta waħda, "Ċedew, ċedew! Il-gwerra spiċċat! Il-gwerra spiċċat!"

Ħuti, jiena u ommi ġrejna f'salt lejn it-tieqa biex naraw dan il-briju kollu, li ħakem lilna wkoll u bdejna nixxabbtu u nxejru lil kull min jgħaddi minn taħtna. It-tbaħrit dam sejjer sad-dlam.

Filgħaxija meta sarilna l-ħin biex norqdu, niftakar lil ommi tgħidilna, "Qis li tgħidu l-orazzjoni u rringrazzjaw 'l Alla li ħariġna minn dan it-terrur, uliedi."

Qabel ma rqadna, tlabna bi ħrara mhux tas-soltu. Kien l-ewwel lejl li konna qed immiddu rasna fuq l-imħadda fi żmien ta' Paċi.

Niftakar kollox qisu il-bieraħ... kif qatt nista' ninsa.

FL-EMERĠENZA

Ħarsitha lejn l-art, mistħija,
ħwejjigha mtebbgħin u mqattgħin
dehret muġugħa, mifnija,
ħasra ġġiblek mad-daqqa t'għajn!

Kellha qalza minnhom imxammra
tikxef sieq magħluba bil-grif
b'garża mċappsa b'naqra demm, ħamra
mwaħħla ma' laħamha li xrief.

Lil min għandha biex iwennisha
... min se jkun il-ħajt ta' kenn?
Min se jimsħilha d-demgħa
u juriha li qed iħenn?

Fuq streċer intelqet mitluqa,
għal ftit id-dwejjaq insiet
sakemm huma forsi jgħajtulha
u jagħmlulha t-testijiet.

Kemm hi kerha s-solitudni
... tgħid tista' twassal għall-ġenn?

MIRIAM ELLUL COSTANTINO
(Minn *Dedika*, Faraxa, 2025)